

ГРАМАТИКА

УДК 811.161.2:81'373.613

М. П. Брус

ЛІНГВАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ЖІНКИ В ДОБРИЛОВОМУ ЄВАНГЕЛІЇ 1164 РОКУ: ЕТИМОЛОГІЙНИЙ, СЛОВОТВІРНИЙ І ЛЕКСИЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті акцентовано увагу на важливості й необхідності використання писемних пам'яток як основних джерел вивчення історії загальних назв осіб жіночої статі в українській мові. Схарактеризовано Добрилове Євангеліє – церковно-релігійний манускрипт XII ст. що належить до українських пам'яток, уміщує чимало власне українських ознак і може послужити джерельною базою для дослідження найменувань жіночого роду давньоукраїнської мови.

У транслітерованому виданні Добрилового Євангелія 1164 року зафіксовано невелику кількість іменників зі значенням особи жіночої статі, яка характерна для канонічного євангельського тексту. Це питомі й запозичені назви, праслов'янського і церковнослов'янського походження, прості й похідні слова, загальноновживані і спеціальні, що відзначені з різною частотністю в рукописі та переважно з церковнослов'янським написанням.

Ключові слова: писемні пам'ятки, євангельський текст, назви жінок, етимологія, словотвір, лексика, частотність.

Brus, M. Lingualisation of the Image of Woman in the Dobrylov Gospel of 1164: Etymological, Word-forming, and Lexical Aspects. *The article focuses on the importance and necessity of using written monuments as primary sources for studying the history of feminities in the Ukrainian language. The Dobrylov Gospel is characterised as a 12th-century church and religious manuscript, which belongs to Ukrainian valuable artefacts, contains many Ukrainian features and can serve as a source base for the study of generic names of the feminine gender of the Old Ukrainian language.*

The belonging of the Dobrylov Gospel of 1164 to the valuable artefacts of the Ukrainian language, which is confirmed by the study of its linguistic features, makes it possible to use this manuscript as a source base for the study of various linguistic phenomena in diachrony and synchrony, and in particular, our own church-religious written heritage. This has become especially relevant in the present time, when interest in the restoration and study of the most ancient artefacts of the Ukrainian language

has increased, as well as due to the revival of the people's church-religious life, which has become a guarantor of its spirituality, stability, and invincibility. As a result, in the current linguistic community, the activation of ancient confessional vocabulary is observed, which contributes to the expansion and enrichment of the lexical fund of the Ukrainian language. Confessional vocabulary is also manifested in the names of women present in church-religious works, and in particular in the Gospels.

In the transliterated edition of the Dobryl Gospel of 1164, a small number of nouns with the meaning of the feminine gender, which is characteristic of a canonical Gospel text, are recorded. These are proper and borrowed names of Proto-Slavic and Church-Slavonic origin, commonly used simple and derived words, and special, noted with varying frequency in the manuscript and mostly in Church-Slavonic writing.

Keywords: *written records, gospel text, women's names, etymology, word structure, vocabulary, frequency.*

Вступ

Комплексне дослідження системи лексичних одиниць для позначення осіб жіночої статі в українській мові ґрунтується на опрацюванні номінацій жіночого роду в синхронному й діахронному аспектах. На сучасному етапі аналіз такої категорії слів є доступнішим, ніж у минулому, що зумовлено пошуком необхідного матеріалу.

У межах джерел вивчення історії української мови та розряду загальних назв осіб жіночої статі зокрема важливе місце посідають українські писемні пам'ятки, бо засвідчують мову певного історичного періоду. У них можна простежити еволюцію звукової системи, граматичної будови, словотвірної системи, лексики й фразеології. Вони дають змогу виявити процеси відмирання різноманітних мовних елементів, виникнення й розвиток нових лінгвальних явищ (Осінчук, 2012: 11).

Особливу цінність становлять найдавніші українські рукописні твори. Звертаючи увагу на необхідність та особливість опрацювання пам'яток, історик української мови В. В. Німчук зазначав, що «мало лінгвістів працюють над першоджерелами з історії мови, – надто – над текстами найдавнішими. У наукових і популярних публікаціях час від часу зустрічаємо далекосяжні теоретичні висновки, що стосуються історії мови на основі голих зіставлень фактів із генетично споріднених мов та їх сучасних діалектів. Немає сумніву, що нинішні слов'янські мови та їх говори містять у своєму складі прадавні

елементи, не зафіксовані у старожитніх текстах. У говорах можуть жити і функціонувати елементи, які відбивають попередній стан розвитку етнічної мови або є незасвідченими в старовинних текстах ланками в процесі розвитку явища. Лінгвогеографія не тільки показує територіальні межі поширення інновацій або збереження давнього, архаїчного, але й допомагає виявити епіцентри, звідки пішли нові елементи. Факти сучасної мови допомагають встановити відносну хронологію виникнення певного явища, навіть робити реконструкцію прадавнього стану мови. Проте фіксація явища в певному тексті завжди є його документом, паспортом, який засвідчує: явище у відповідний час існувало, воно розвинулося не пізніше...» (Німчук, 2001: 4).

Першими зразками українського книгописання є релігійні твори, які мали церковнослов'янське спрямування і майже не відбивали українські риси. Однак під час укладання чи перекладання на відповідній українській території церковні твори вбирали й багато регіональних особливостей, бо писемні школи й окремі писці відображали часто в пам'ятці особливості мовлення власної території. Практику впорядкування давнього українського канонічного тексту яскраво відобразили Євангелія, створені в різних регіонах нашої держави. Дослідження з історії української мови засвідчують, що євангельські тексти, хоч і писані церковнослов'янською мовою, проте вміщують чимало власне українських рис (фонетичних, лексичних, граматичних та інших). Для виявлення таких специфічних ознак у сучасній українській лінгвістиці започаткована практика підготовки текстів давніх канонічних творів українського походження й вивчення їхніх мовних особливостей, наприклад, так проаналізовано мову *Євсевієвого Євангелія*, Четьї 1489 року (Німчук 2001: 4–38; Німчук, 2015).

У поле зору дослідників історії української мови потрапив і манускрипт XII ст. – *Добрилове Євангеліє* 1164 року. Воно відбиває взаємодію двох мовних систем (давньоукраїнської і церковнослов'янської), написане на пергаменті чітким уставом прямого накреслення, а його текст упорядковано у два стовпці по 24 рядки. Датування рукопису підтверджено багатьма вченими, зокрема В. В. Німчук зауважив, що Євангеліє має точну дату написання, бо переписувач манускрипту в кінці книги зазначив: «Въ лѣ(т)ѣ .г. и .х. ѿв нап(и)саны быша книги... м(с)ца авѣгоу. въ .гк днѣ мною грѣшьнымъ рабомъ. и дьякомъ стѣхъ

ап(с)лъ костантиномъ а мирьскы добрило. семеоноу (по)пови. стго иоана пр(д)тча...» (Німчук, 2012: 7). Однак єдиної думки щодо місця створення Євангеліє немає дотепер. Одні дослідники розглядають його як південноруську пам'ятку, а інші – як північноруську. Проаналізувавши погляди учених та висловивши свої міркування, В. В. Німчук дійшов висновку, що в «Добриловому Євангелії найімовірніше йдеться про церкву св. Апостолів на Берестовому біля Києва, при якій був книжний центр і скрипторій», тобто його створено біля столярного Києва (Німчук, 2012: 9–10).

Додатком і супроводом до транслітерованого видання *Добрилового Євангелія* (2012 р.) за відповідальною редакцією В. В. Німчука стало дослідження його мовних особливостей «Живомовні риси в Добриловому Євангелії», яке підготував Ю. В. Осінчук. У цій розвідці схарактеризовано переважно власні фонетичні й морфологічні особливості, що були специфічною ознакою тодішнього народнорозмовного мовлення. Так, на думку В. В. Німчука, для дослідників історії східнослов'янських мов Добрилове Євангеліє має велику цінність зокрема тому, що в ньому широко засвідчена вокалізація сильних звуків ъ, ь (ъ>о, ь>е). У пам'ятці численно задокументовано власне українське явище – новий ѣ (сучасний звук [i]) в новозакритому складі на місці етимологічного [e] перед складом із занепалим ь) (Німчук, 2012: 7).

Найменшою мірою опрацьована лексика Добрилового Євангелія. Якщо з онімної лексики маємо сьогодні вивчення антропонімікону цього писемного джерела (Осінчук, 2012: 167–168), то апелювати рідко привертала увагу вчених. У зв'язку з цим **метою** статті стало дослідження категорії слів зі значенням особи жіночої статі, яка не була ще об'єктом спеціальних лінгвістичних студій на основі цього джерела, хоч сама пам'ятка входила до джерельної бази вивчення загальних назв жінок давньоукраїнської мови (Брус, 2016; Брус, 2019) та еволюції і становлення фемінітивної підсистеми української мови (Брус, 2019: I, 406). Завданнями вказаної статті визначено проаналізувати фемінітиви як засоби лінгвалізації жіночого образу в етимологічному, словотвірному та лексичному вимірах.

Методи дослідження

Для виконання вказаного дослідження залучено загальні і спеціальні методи дослідження, а також відповідні принципи й підходи.

Загальний метод *індукції* дав змогу встановити лінгвальні засоби вираження образу жінки в тексті *Добринілового Євангелія*, узагальнити й викласти результати наукового дослідження. Метод *дедукції* ліг в основу розкриття проблеми мовної інтерпретації жіночого образу в євангельському тексті, формування специфічних уявлень про нього.

Зі спеціальних методів *історичний* застосовано для аналізу процесу фемінітивотворення в давньоукраїнський період на основі писемного джерела, для виявлення сукупності історичних найменувань, які забезпечили лінгвалізацію жіночого образу в церковно-релігійній пам'ятці. *Описовий* метод утілено в обґрунтуванні обраної теми, у висвітленні власного розуміння її, для аналізування фемінів у різних аспектах із використанням діахронного та синхронного підходів, для виведення загальних висновків. *Структурний* метод дав змогу відобразити зв'язки та відношення між номінативними одиницями на етимологічному, лексичному та словотвірному рівнях у межах одного синхронного зрізу.

Виклад основного матеріалу

Добринілове Євангеліє являє собою частину Біблії, або головну частину Нового Завіту, де вміщено відомості про служіння та повчання Ісуса Христа і яка є основою християнської релігії. Із часів перекладу канонічних творів Євангелія поділялися на канонічні й перекладні. Перші твори Святого Письма південнослов'янською мовою відомі на руських землях із IX ст., тобто із часів перших перекладачів євангельських творів Кирила й Методія. Найдавніші євангельські тексти, написані церковнослов'янською мовою, є канонічними, а ті, що переписувалися зі значним чи невеликим відображенням специфічних українських рис, – перекладними, неоригінальними. До власне українських рукописних пам'яток належить і *Добринілове Євангеліє* 1164 р.

Церковно-релігійний зміст пам'ятки зумовив використання і відповідних найменувань осіб жіночої статі. Оскільки Євангеліє відображає життя Ісуса Христа, то в ньому віднаходимо образи жінок, які мали місце в служінні й діянні Ісуса Христа чи траплялися йому в земному житті. Однак жіночих образів відомо мало з євангельського тексту, що й засвідчує невелика кількість номінацій, ужитих для їхнього позначення. Назви жінок, представлені в євангельському тексті, часто повторюються, бо багато жіночих образів фігурували

постійно або довго в житті Ісуса Христа. Якщо в основу кожного Євангелія ліг давній канонічний текст із незмінними жіночими образами, то й первинно для позначення таких образів були використані спільнослов'янські або спільноіндоевропейські назви жінок.

Опрацювання тексту *Добрилового Євангелія* дало змогу виявити й проаналізувати близько 30 апелятивів зі значенням особи жіночого роду та визначити специфіку категорії жіночості, утіленої в цій пам'ятці. За походженням вони поділяються на питомі слова (*жена, сестра, вдова* та ін.) і запозичені лексеми (*любодѣица, мироносица* та ін.). Питомими є назви жінок індоевропейського й праслов'янського походження. До індоевропейських належать слова *жена, мти, сестра*, а до праслов'янських – *вдова, мтррь, два, свекровь, невѣста, тыца, подроуга, снѣха* (Німчук, 1983: 21–22; 30–31). Лексеми *вдова, мтррь, свекровь, снѣха, два* своїми коренями також сягають індоевропейської доби, але їх можна вважати вже праслов'янськими назвами. Зокрема, слово *вдова* є похідним від відповідного індоевропейського прикметника жіночого роду, слова *мтррь, свекровь* є формами непрямих відмінків іменників *мти, свекры*, слово *снѣха* відображає праслов'янську фонетичну рису (появу звука [x]), а слово *два* – старослов'янське написання слова *дѣва*.

Невелику кількість охоплюють запозичені номінативні одиниці. Це в основному церковнослов'янськи, які можна поділити на церковнослов'янські слова і церковнослов'янські форми. Серед них переважають іменники церковнослов'янського походження, що мають відповідні церковнослов'янські риси (*отроковица, бѣа, вдовица, двѣа, рабыни, мѣница, грѣшьница, дверница, самаряныни, любодѣица, мироносица, первом(ч)ница, прор(ч)ца*). Характерними ознаками церковнослов'янським є складання основ (*любодѣица*), специфічні основи (*отроковица*), суфікси *-иц-я, -ниц-я, -ын-и* (*двѣа, грѣшьница, рабыни*). Церковнослов'янську графіку відображають слова *дѣици, дѣщерь* – форми праслов'янського слова *дѣчи* 'дочка'. Слід звернути увагу і на скорочене написання слів (*мти, мтррь, бѣа, двѣа, два, мѣница*), що також належить до специфічних церковнослов'янських графічних ознак. Загалом церковнослов'янські форми в пам'ятці має практично кожна назва жінки.

На словотвірному рівні загальні назви жінок – це прості й похідні слова. Простими за структурою (немотивованими) є іменники

вдова, дв̄а, дв̄чи, жена, мати, сестра, сн̄ха. Найбільша кількість належить до похідних (мотивованих), що зумовлені відповідними твірними словами. З урахуванням будови похідних можна встановити способи їхнього творення, а також певні словотвірні типи і словотвірну семантику таких слів. Основна частина похідних слів сформувалася внаслідок суфіксальної деривації, а деякі слова – префіксально-суфіксальної деривації та основоскладання. Суфіксальні утворення – це слова, мотивовані назвами чоловіків і назвами жінок. Похідні, зумовлені назвами чоловіків, мають суфікси -иц-а, -ниц-а, -ын-и (-ын-а), -овиц-а, -овь, -а, наприклад: *любодѣи – любодѣица, грѣшникъ – грѣшница, самараньнъ – самараньни, отрокъ – отроковица, свекоръ – свекровь, тѣть – тѣща, рабъ – раба*, а похідні, зумовлені назвами жінок, мають суфікси -иц-а(-а), -ын-я, -ерь, наприклад: *вдова – вдовица, дв̄а – дв̄ца, раба – рабыня, мати – матерь*. Префіксально-суфіксальними утвореннями є слова *невѣста* (від *не вѣдати*) і *подруга* (від *другъ*). До складних слів належать іменники *мироносица* (від *миро носити*) і *бѣа* (від *Бога родити*). Загалом найбільше похідних слів із суфіксом -ниц-а (*грѣшница, дв̄ерница, мѣница, первом(ч)ница* та ін.). Деякі суфіксальні утворення можна розглядати як слова різного процесу й напряду деривації, наприклад: *рабыня* (від *рабъ* або *раба*), *любодѣица* (від *любодѣи* або *любо дѣяти*), *первом(ч)ница* (від *первом(ч)никъ* або *первая м(ч)ница*).

З урахуванням способів творення похідних іменників слід визначити і словотвірні типи та словотвірну семантику таких субстантивів. Найбільше словотвірних типів існує в межах суфіксального способу творення (словотвірні типи на -иц-а, -ниц-а, -ын-и (-ын-а), -овиц-а, -овь, -ерь, -а). Окремим є словотвірний тип у межах префіксально-суфіксального способу та словотвірний тип у межах способу основоскладання. Для суфіксальних дериватів характерна словотвірна модифікація, причому для слів, мотивованих назвами чоловіків, – номінативна (називна) (*пророкъ – пророчица*), а для слів, мотивованих назвами жінок, – конотативна (емоційна) (*вдова – вдовица*). Префіксально-суфіксальні деривати – це мутаційні утворення (*не вѣдати – невѣста*) й модифікаційні утворення (*другъ – подруга*), а складні слова – мутаційні, мотивовані відповідними словосполученнями (*миро носити – мироносица*).

Лексичний аналіз номінацій зі значенням особи жіночої статі, зафіксованих у Добриловому Євангелії, дав змогу виділити кілька

тематичних груп слів, зокрема назви жінок за родинними стосунками (*мті*, *сестра*, *дъци*); за соціальним станом (*раба*, *рабыни*); за сімейним станом (*невѣста*, *вѣдова*); за релігійним життям (*первом(ч) ница*); за поведінкою (*любодѣица*); за походженням (*самаряныни*); за віковими ознаками (*дѣца*); за стосунками (*подруга*).

Майже всі номінації є однозначними, тільки слова *жена*, *мті*, *мтръ* використані з двома значеннями: назва *жена* – ‘жінка’ і ‘дружина’, а назви *мті* й *мтръ* – ‘мати’ і ‘Богородиця’. Багатозначність указаних номінативних одиниць зумовлена змістом євангельського тексту, де фігурують образи жінки й дружини, які позначені давнім багатозначним словом *жена*, та матері загалом і матері Ісуса Христа – Богородиці, позначені словами *мті* й *мтръ*. Усі інші назви жінок ужиті в тексті *Добрилового Євангелія* з одним прямим значенням. При цьому більшість однозначних номінацій можна потрактувати як спеціальні церковнослов’янізми, характерні для канонічного євангельського тексту (*Богородица*, *грѣшница*, *мученица*, *мироносица*, *отроковица*, *пророчица*, *рабиня*, *самаряныни* та ін.).

Сукупність зафіксованих іменників характеризує жінок переважно сімейно-родинного й господарсько-побутового оточення, де часто Ісусові Христові доводилося приділяти увагу повчанням і різним життєвим настановам, скеровувати й направляти людей до виконання божої волі і божих законів. Тому й до кола близьких чи знайомих йому осіб увійшли жінка загалом, жінка як дружина, мати загалом, мати Ісуса Христа, сестра, дочка, вдова, дівчина, раба, свекруха, мучениця, грішниця, двірниця, самарянка, теща, подруга, розпусниця, пророчиця, сноха, ‘невістка’. Деякі жінки мають по кілька маркерів, зокрема дочка – *дъци*, *дъщерь*, *отроковица*; мати – *мті*, *мтръ*, *бѣца*; мучениця – *мчница*, *первом(ч)ница*; вдова – *вдовица*, *вѣдова*; рабиня – *раба*, *рабыни*, що вказує на відображення в тексті пам’ятки синонімічних утворень, особливо словотвірних.

За частотою використання в євангельському тексті загальні назви жінок можна розмістити в такому порядку: *жена* ‘жінка’ (71)¹ і ‘дружина’ (54), *мті* ‘мати’ (16) і ‘Богородиця’ (19), *мтръ* ‘мати’ (32) і ‘Богородиця’ (14), *сестра* (17), *дъци* (16), *дъщерь* (9), *отроковица* (11), *Бѣца* (7), *вдовица* (7), *дѣца* (5), *дѣва* (5), *раба* (4), *рабыни* (4), *мчница* (4),

¹ Далі по тексту в дужках вказівка тільки на сторінку з *Добрилового Євангелія* 1164 р.

свєкровь (3), вѣдова (2), грѣшница (2), дѣвница (2), невѣста (2), самаряныни (2), тѣща (2), любодѣица (1), мюроносица (1), первом(ч)ница (1), подруга (1), прор(ч)ица (1), снѣха (1). До кожного слова вказана частотність його в євангельському тексті, що дає змогу виокремити актуалізовані й неактуалізовані жіночі образи, пояснити зумовленість використання кожного образу і відповідного його позначення.

Висока частота вживання слова *жена* є свідченням того, що основним жіночим образом у Добриловому Євангелії є образ жінки загалом, як особи, протилежної особі чоловічої статі. У служіннях Ісуса Христа не важливим було, ймовірно, виділяти якісь особливі риси жінок, характеризувати жінок за певними ознаками, а сприймати жінку як представницю жіночої статі у порівнянні з представниками чоловічої статі. Тому й у розповідях про жінок чи у фрагментах, до яких вони введені, та у звертаннях Ісуса Христа до жінки будь-яка особа жіночої статі мала загальну назву *жінка*. Отож висока частотність слова *жена* ‘особа жіночої статі’ пояснюється строго канонічними рамками євангельського тексту, у які жінка потрапляє як представниця жіночої статі, яка має слідувати вченням Ісуса Христа, виконувати божу волю, дбати про власну духовність, жити в божій благодаті, наприклад: *приде жена ѡ(т) самаранъ почреть воды (77)*. Значення слова *жена* ‘дружина’ характеризуються дещо меншою частотою вживання, ніж попереднє, але є доказом того, що жінка згідно з біблійним вченням посвячена бути частиною подружжя та жити в подружній вірності, наприклад: *и не могоущю же ѡмоу въздати повелѣ гъ него продати и. и женоу егоу и дѣти (199)*. У звертаннях слово *жена* могло позначати будь-яку жінку, навіть матір Ісуса Христа, наприклад: *гѣа ѡи ісѣ. что ѡсть мнѣ и тобѣ жено. не оуприде година моя (52)*.

Наступними за частотністю ідуть слова *мѣи* ‘мати’, ‘Богородиця’ і *мѣрь* ‘мати’, ‘Богородиця’. Обидва слова позначають матір загалом щодо дітей і матір Ісуса Христа – Божу Матір. Найбільше трапляється все-таки слово *мѣрь* зі значенням ‘мати’, наприклад: *чѣти оїца и мѣрь и възлюбихи ближняго своего акы самъ са (206)*, майже вдвічі менше – зі значенням ‘Богородиця’, наприклад: *Ісу хсѡво же рж(с) тво сице бѣ оброчень бо бывъши мѣри егоу мѣри иосифови прѣже даже не снидоста са обрѣте са имущи въ чревѣ(т) дѣа стѣго (538)*. Подібним за частотою до останнього значення є слово *мѣи* ‘мати’, ‘Богородиця’, наприклад: *яко мѣи твоя и братья твоя въ нѣ стоятъ*

видѣ ти та хоташе (289); стояхоу при кр(с)тѣ ісовѣ мѣи юго и сѣтра мѣре юго. мрѣя клеопова и мрѣя магдаљыни (505). Цей образ є одним із ключових, який часто згадано у відношенні до Ісуса Христа, його учнів чи в розповідях про дітей загалом, образи яких тісно пов'язані з образами їхніх матерів. Перевага слова *мѣрь* над словом *мѣи* зумовлено церковнослов'янським впливом. Наявність слів *мѣи* і *мѣрь* зі значенням 'Богородиця' зумовлена тим, що образ Божої Матері практично невіддільний у Євангелії від образу Ісуса Христа. Богородиця постійно супроводжувала свого сина в його земному житті, була завжди поруч із ним, тому в манускрипті йдеться як про матір Ісуса, так і про звертання Ісуса Христа до неї словами *мѣи* і *мѣрь*.

У тексті *Добрилового Євангелія* зафіксовано і спеціальне найменування Божої Матері – Бѣа, але воно знайшло застосування тільки для позначення Богородичних свят, наприклад: *и прѣ(д) празденство стѣя бѣа ю(г)а ре(ч) гѣ вса мнѣ* (534); *Блговѣщѣньє стѣи бѣи ю(г)а на заоу(т)* (558); *Положеньє честнаго пояса стѣя бѣа* (574). Це зумовлено тим, що євангельський текст містить опис земного життя Ісуса, коли разом із ним подорожувала та допомагала йому рідна мати, яка для нього була звичайною матір'ю та до якої він звертався словами *мати*, *матір*. За життя свого сина та своє земне мати Ісуса Христа не мала ніяких титулів і чинів, а була звичайною жінкою. Саме ж слово *Богородиця* увійшло до загального вжитку, особливо церковно-релігійного, уже пізніше, після Успіння Пресвятої Божої Матері, і використовується традиційно сьогодні для пошанування світлого образу Божої Матері й поклоніння йому.

Подібною частотністю до слова *мѣи* відзначаються слова *сѣстра*, *дѣици*, *дѣщерьь*, *отроковица*. Назва *сѣстра* є традиційним позначенням особи жіночої статі стосовно своїх братів і сестер, коли в тексті йдеться саме про дітей, при згадці про братів і сестер, наприклад: *любаше же ісѣ марфоу и сѣтроу юя и лазора* (421), *и сѣи бѣ сѣстра именьмь мрѣя* (528).

Церковнослов'янськими *дѣици* та *дѣщерьь* 'дочка' є назвами дочки стосовно батьків, наприклад: *се князь пришедѣ кланаше са юмоу глѣ. яко дѣици моя нынѣ оумре; ісѣ же шбративѣ са и видѣ вѣ ю. рече дерзай дѣици вѣра твоя спсе та* (157); *и юже любить сѣа или дѣщерьь паче мене нѣ(с) ми подобенѣ* (123), *и изидѣть бѣсѣ из дощере твоея* (237).

Слово *отроковица* в євангельському тексті вжито для позначення

дівчинки підліткового віку або малої дочки стосовно батьків, наприклад: *и шедъши въ домъ свои обрѣте отроковицю лежащую на одрѣ* (237); *и поя оца отроковица и мтѣрь и иже съ нимъ. и възлѣзе иде же отроковица лежаше и ять за рокоу отроковицю и гла ѿ тафалифакоумъ. еже есть съказанемо отроковице тебе глго въстани* (220–221). Водночас у тексті пам'ятки можна простежити використання багатьох назв споріднення для позначення особи жіночої статі загалом, які вживав Ісус Христос у відношенні чи в ставленні до жінок, наприклад: *се братъ мои и сестра моя и мти моя есть* (210).

Використання й частотність наступних іменників *въдова*, *вдовица*, *двѣца*, *дѣва*, *раба*, *рабыни*, як і попередніх слів, зумовлені відповідними подіями й ситуаціями, що мали місце в житті Ісуса Христа. Зі слів *въдова* і *вдовица* більше поширене церковнослов'янське *вдовица*, наприклад: *и призъвавъ оученикы своя рече имъ право глго вамъ яко си оубогая въдовица* (368); *яко приближиша са къ вратомъ града и се изношахоу оумершиь снѣ ѿдиночадѣ мтѣри своѣи и та бѣ въдова* (267).

Слова *дѣва*, *дѣва* стали назвами молодої особи жіночої статі і з однаковою частотністю реалізовані в тексті, однак перше з них належить до церковнослов'янських, наприклад: *ω(т)идѣте нѣсть бо оумерла двѣ(а) но спить* (158), *тогда въсташа вса двѣ оны и оукрашиша свѣтильники своя* (448). Однаковою мірою вжито і слова *раба*, *рабыни* церковнослов'янського походження, наприклад: *и соущю петроу низоу на дворѣ приде ѿдина рабыни старѣишины жъречьска* (387); *и оузърѣвъши же и раба нѣкая сѣдлаца при свѣтѣ. и възърѣвъши на нь рече и съ бѣ съ нимъ* (400). Крім основного значення 'рабиня', ці слова набули й конфесійного 'раба божа, християнка', наприклад: *и рече мрѣя. се раба гна боуди мнѣ по глгоу твоѣмоу* (560). З останнім значенням вони збереглися дотепер і відбивають у перекладах Святого Письма та літургійних текстах українську тисячолітню християнську традицію вживання сполучення *раба божа* зі значенням 'християнка' або 'жінка взагалі' (Німчук, 2011: 152–153).

Решта проаналізованих номінацій, яких найбільша кількість, є низькочастотними або поодинокими. Вони свідчать про те, що означені ними жіночі образи не супроводжували постійно Ісуса Христа в земному житті і не зустрічалися йому часто в дорозі, а тільки в окремих випадках його подорожування та служіння. До них належать

слова *грѣшьница*, *дверницѣ*, *невѣста*, *мѣница*, *самаряньни*, *свекровь*, *тъца*, *любодѣица*, *мюроносица*, *первом(ч)ница*, *подруга*, *прор(ч)ица*, *снѣха*. За допомогою таких лексичних одиниць втілено жіночі образи, життя, вчинки або поведінка яких увійшли в історію християнського життя як приклади для повчання, покаяння чи наслідування. Кожний образ є уособленням тодішнього життя жінок – у любові до Бога, на-верненні, покаянні або в непокорі, нелюбові.

Стилістично нейтральними є слова *невѣста*, *свекровь*, *снѣха*, *тъца*, наприклад: *имѣяи невѣстоу женихъ юсть* (49); *раздѣлатъ са. оцѣ на сна. и снѣ на оцѣ. мѣи на дѣцерь и дѣици на мѣрь. свекры на снѣхоу свою. и снѣха на свекровь свою* (303); *мѣи на дѣцерь и дѣици на мѣрь. свекры на снѣхоу свою. и снѣха на свекровь свою* (303); *въниде їс въ домъ симоновъ. тъца же симонова одержима бѣ великомъ огнѣмъ* (254). Позитивно оцінні назви жінок *мюроносица*, *мѣница*, *первом(ч)ница*, *подруга*, *прор(ч)ица*, наприклад: *не(д). г. мюроносица(м). ю(г)а о(т) матьф.* (60); *и начнѣтъ бити подругы своя. ясти же и пити со пьяницами* (447); *и бѣ анѣна пр(о)рчица дѣици фануилева. о(т) колѣна асоурова* (557); *Стѣя первомѣница феклы ю(г)а о(т) ма(т) пи(с). не(д)* (532); *стыя мѣница. варвары ю(г)а* (534). До негативно оцінних належать *грѣшьница*, *дверницѣ*, *любодѣица*, *самаряньни*, наприклад: *се жена въ градѣ яже бѣгрѣшница* (268); *гѣла же раба дверница петрови* (489); *югда же снѣ твои изѣдѣ твоѣ имѣньє съ любодѣицами* (379); *гѣла же юмоу жена самаряньни. како ты иудѣи сыи о(т) мене просиши пити воды. жены самаряньни не прикасаються иудѣи самаранѣхъ* (78).

Оцінюючи характер відображених у *Добриловому Євангелії* загальних назв жінок, варто зазначити, що кількісний і якісний склад представлених у ньому номінацій – це переважно незмінна сукупність слів, характерна для всіх євангельських текстів, адже зміст Євангелій при написанні чи перекладанні практично не порушується (відтворюючи хіба що більшу чи меншу частини пам'ятки), із традиційним відображенням усіх частин Євангелія (від Іоана, Марка, Матвія і Луки). Обсяг іменників зі значенням особи жіночої статі, зосереджених у *Добриловому Євангелії*, мав би являти собою стержень для позначення жіночих образів у кожному євангельському тексті, бути зв'язувальним компонентом усіх жіночих образів і виражати їх практично незмінною системою номінативних одиниць.

Висновки

Аналіз найменувань осіб жіночої статі, здійснений на основі *Добрилового Євангелія* 1164 року, засвідчив, що українська мова має і може використовувати як джерельну базу для вивчення різних лінгвальних явищ у діяхронії та синхронії і свою церковно-релігійну писемну спадщину. Особливо це стосується сучасного тисячоріччя, коли актуальним стало відновлення та дослідження особливостей найдавніших пам'яток української мови, а також через відродження церковно-релігійного життя народу, що стало гарантом його духовності, стійкості й незламності. Унаслідок цього в теперішньому лінгвосоціумі простежується активізація конфесійної лексики, яка сприяє розширенню та збагаченню лексичного фонду української мови. Конфесійну лексику представляють і назви жінок, наявні в церковно-релігійних творах та зокрема в євангельських текстах.

У висновку слід зазначити й те, що розглянуті найменування осіб жіночої статі на основі *Добрилового Євангелія* – це слова загально-вживані і спеціальні. З погляду походження вони становлять питому (праслов'янську) й запозичену (церковнослов'янську) лексику. Питомі слова – це здебільшого прості за структурою, непохідні іменники (*вдова, дѣва, жона, мати, сестра, сноха*). З утвердженням церковно-релігійного життя українського народу такі назви можуть зазнавати як термінологізації (*сестра* 'християнка, парафіянка; звертання до жінки в храмі'), так і детермінологізації. У словотвірному вимірі – це слова, утворені переважно суфіксальним способом (*дѣвиця, отроковиця, рабиня*), окремі – способом основоскладання (*мироносиця*) та префіксально-суфіксальним (*невѣста*). У лексичному плані – це номінативні одиниці, що виражають різні ознаки жінок – вік, стан, поведінку, стосунки, походження (*дѣва, вдова, раба, грѣшниця, подруга, самаряньни* та ін.).

Специфічними церковно-релігійними найменуваннями жінок стали слова *Богородиця, грішниця, мироносиця, отроковиця, пророциця, самарянка, мучениця, первомучениця*. Вони зумовлені змістом євангельського тексту і не піддаються швидкій детермінологізації. Усе ж поступово можуть набувати багатозначності та входити до активного лексикону, наприклад: *самарянка* 'жителька Самарії – колишнього міста й області в Палестині', 'милосердна, жаліслива людина';

мучениця 'свята особа жіночої статі, яка зазнала мученицької смерті', 'жінка, яка мучиться, страждає'.

Перспективу майбутнього дослідження вбачаємо в зіставному аналізі найменувань осіб жіночої статі в зафіксованих у багатьох Євангельських пам'ятках давньоукраїнської писемності для з'ясування їхньої семантичної еволюції, функціонування та ролі в розвитку конфесійної лексики української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брус, М. П. (2016). Євангельські назви жінок XI–XV століть. *Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс*, 772, 170–174.
2. Брус, М. П. (2019a). Найменування Божої Матері в давньоукраїнському релігійному книгописанні. *Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс*, 812, 19–23.
3. Брус, М. П. (2019b). *Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування*. (Ч. I–II). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».
4. Німчук, В. В. (Ред.). (2012). *Добрилове Євангеліє 1164 року*. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.
5. Німчук, В. В. (1983). Праслов'янська лексика. В *Історія української мови. Лексика і фразеологія* (с. 15–28). Київ: Наукова думка.
6. Німчук, В. В. (2001). Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови. У *Євсевієве Євангеліє 1283 р.* (с. 4–38). Київ: КСУ.
7. Німчук, В. В. (2011). Лексеми *раб* та *слуга* в українських перекладах богослужбових текстів. В *У силовому полі мови. Інні Петрівні Ченізі* (с. 148–155). Київ: КММ.
8. Німчук, В. В. (2012). Походження Добрилового Євангелія. У *Добрилове Євангеліє 1164 року* (с. 7–10). Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.
9. Німчук, В. В. (2015). *Українська Четья 1489 року*. Житомир: Полісся.
10. Осінчук, Ю. (2011). Антропонімікон давньоукраїнського періоду: народномовні вкраплення (на матеріалі Добрилового Євангелія 1164 р.). У *Писемні пам'ятки: сучасне прочитання* (с. 156–170). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
11. Осінчук, Ю. (2012). Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року. У *Добрилове Євангеліє 1164 року* (с. 11–34). Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

REFERENCES

1. Brus, M. P. (2016). Yevanhelski nazvy zhinok XI–XV stolit [Gospel Names of Women in the 11th–15th Centuries]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Romano-slovianskyi dyskurs – Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Romano-Slavic Discourse*, 772, 170–174 [in Ukrainian].
2. Brus, M. P. (2019a). Naimenuvannia Bozhoi Materi v davnoukrainskomu relihiinomu knyhopysanni [Appellations of the Mother of God in Old Ukrainian Religious Manuscripts]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Romano-slovianskyi dyskurs – Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Romano-Slavic Discourse*, 812, 19–23 [in Ukrainian].
3. Brus, M. P. (2019b). *Feminiytyv v ukrainskii movi: heneza, evoliutsiia, funktsionuvannia* [Feminine Nouns in the Ukrainian Language: Genesis, Evolution, and Functioning]. Ivano-Frankivsk: DVNZ «Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka». (Ch. I–II) [in Ukrainian].
4. Nimchuk, V. V. (Red.).

(2012). *Dobrylove Yevanheliie 1164 roku [The Dobrilo Gospel of 1164]*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian]. 5. **Nimchuk**, V. V. (1983). Praslovianska leksyka [Proto-Slavic Vocabulary]. In *Istoriia ukrainiskoi movy. Leksyka i frazeolohiia – History of the Ukrainian Language: Vocabulary and Phraseology* (pp.15–28). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian]. 6. **Nimchuk**, V. V. (2001). Yevseviievie Yevanheliie 1283 r. yak pamiatka ukrainskoi movy [The Euseviyev Gospel of 1283 as an Artefact of the Ukrainian Language]. In *Yevseviievie Yevanheliie 1283 r. – The Euseviyev Gospel of 1283* (pp. 4–38). Kyiv: KSU [in Ukrainian]. 7. **Nimchuk**, V. V. (2011). Leksemy rab ta sluha v ukrainskykh perekladakh bohosluzhbovykh tekstiv [The Lexemes Rab and Sluha in Ukrainian Translations of Liturgical Texts]. In *U sylovomu poli movy. Inni Petrivni Chepizi – In the Force Field of Language: To Inna Petrivna Chepiga* (pp. 148–155). Kyiv: KMM [in Ukrainian]. 8. **Nimchuk**, V. V. (2012). Pokhodzhennia Dobrylovoho Yevanheliia [The Origin of the Dobrilo Gospel]. In *Dobrylove Yevanheliie 1164 roku – The Dobrilo Gospel of 1164* (pp. 7–10). Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian]. 9. **Nimchuk**, V. V. (2015). *Ukrainska Chetia 1489 roku [The Ukrainian Chet-ya of 1489]*. Zhytomyr: Polissia [in Ukrainian]. 10. **Osinchuk**, Yu. (2011). Antroponimikon davnoukrainskoho periodu: narodnomovni vkraplennia (na materiali Dobrylovoho Yevanheliia 1164 r.) [Anthroponymicon of the Old Ukrainian Period: Vernacular Insertions (the Case of the Dobrilo Gospel of 1164)]. In *Pysemni pamiatky: suchasne prochyttannia – Written Monuments: A Contemporary Reading* (pp. 156–170). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian]. 11. **Osinchuk**, Yu. (2012). Zhyvonomni rysy v Dobrylovomu Yevanheliie 1164 roku [Vernacular Features in the Dobrilo Gospel of 1164]. In *Dobrylove Yevanheliie 1164 roku – The Dobrilo Gospel of 1164* (pp. 11–34). Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Брус Марія Петрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Карпатський національний університет імені Василя Стефаника; вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76000, Україна.

E-mail: mariya_brus@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-5874-1045>

Brus, Mariia – Doctor of Philological Sciences, Full Professor, the Head of the Ukrainian Language Department, Vasyl Stefanyk Carpathian National University; 57 Shevchenko St., Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine.

Дата першого надходження статті до видання – 28 липня 2025 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування – 01 жовтня 2025 р.

Дата публікації статті у виданні – 10 грудня 2025 р.

CITATION

ДСТУ 8302:2015: Брус М. П. Лінгвалізація образу жінки в Добриловому Євангелії 1164 року: етимологічний, словотвірний і лексичний аспекти. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди / гол. ред. Н. В. Піддубна. Харків, 2025. Вип. 63. С. 73–87. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2025.63.05>

APA: Брус, М. П. (2023). Лінгвалізація образу жінки в Добриловому Євангелії 1164 року: етимологічний, словотвірний і лексичний аспекти. *Лінгвістичні дослідження*, 63, 73–87. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2025.63.05>